

М.М.Исҳоқов,
тарих фанлари доктори, профессор,
Н.Я.Гулямова,
тадқиқотчи

АВЕСТАДА ҲАҚ (ARTÁ – АШÁ) ВА ҲАҚИҚАТ КАТЕГОРИЯСИ ҲАҚИДА

Аннотация: Ушбу мақолада зардуштийлик (Мазда Ясна) динининг асосий тушунчаси Артá ҳақида гап боради. Артáнинг мазадаяснийчилар тасаввурида якка худо Ахура Мазданинг чин худолик моҳиятини ифодалаши кўрсатилади. Ҳақиқатнинг азалийлиги билан Ахура Мазданинг мавжудлиги ўртасидаги муносабат очиб берилади. Артá сўзининг генезиси ʔRTá авеста матнлари тилида Ашá шаклида ишлатилиши қайд этилади. Бу сўзнинг “чин, ростлик, ҳақиқат” каби маънолари чуқур фалсафий-диний умумлашма сифатида бутун борлиқнинг эзгу асослари Ахура Мазданинг Ҳақлиги билан тенг, деган концептни бериши тушунтирилган. Артá – Ашá “Ҳақиқати”нинг антиподи Дуруж “Ёлғон” экани асосланган. Ёлғон борлиқдаги барча зарарли нарсалар, улурнинг сабабчиси ёвуз рух Ахриман ва унинг ўткинчи моҳияти, Артáнинг ғалабаси муқаррарлиги ва бунда ҳар бир индивиднинг масъуллиги ғояси илк бора зардуштийликда асослангани исботланган.

Аннотация: В этой статье рассматривается основная концепция религии зороастризм (Мазда Ясна). Мазадаяснийское видение арты показывает, что единственный бог Ахура Мазда выражает истинную божественную сущность. Раскрывается связь между извечностью истины и извечной сущностью Ахура Мазды. Происхождение слова Artá / ʔRTá отмечается в использовании в форме Ashá на языке авестийских текстов. Объясняется, что такие значения этого слова, как “истина, истина, истина”, как глубокое философско-религиозное обобщение дают представление о том, что благородные основания всего бытия равны истине Ахура Мазды. Антипод “истины” Артá – Ашá основан на том, что Дурудж - “ложь”. Было доказано, что все вредное в ложном бытии, злой дух, являющийся причиной улура, - это Ахриман и его преходящая сущность, что победа арты неизбежна, и что идея ответственности каждого человека за нее впервые была обоснована в зороастризме.

Abstract: This article deals with Arta, the main concept of Zoroastrianism (Mazda Yasna). In the Mazadayasna's vision, Arta is shown to represent the true divine essence of the single god Ahura Mazda. The relationship between the eternity of reality and the existence of Ahura Mazda is revealed. The genesis of the word Arta is recorded in the form Ashá in the language of ʔRTá Avesta texts. The meanings of this word as “truth, rightness, reality” are explained as a deep philosophical-religious generalization, giving the concept that the noble basis of all existence is equal to the

Truth of Ahura Mazda. Arta is based on the fact that the antipode of Asha's “Truth” is Duruj's ‘Lie’.

All the harmful things in the false existence, the evil spirit Ahriman, the cause of all evil and his transitory nature, the inevitability of Arta's victory and the responsibility of each individual in it, were first proven to be rooted in Zoroastrianism.

Зардуштийлик (Мазда Ясна) диний-фалсафий таълимотининг марказий ғояси Ашá тимсолида мужассам деб ҳисобланади. Аввало, Ашá аждодларимиз исломга келиб, Аллоҳни танигунларига қадар борлиқнинг эзгу асосларини яратган Ягона парвардигор, йўқдан бор қилгувчи зот деб тушунишган олий илоҳий зот Ахура Мазданинг моҳияти демакдир. Шу маънода Ашá азалий фалсафий ҳақиқат маъносига эга. Савол туғиладики, бирламчи ким? Ашá ми ёки Ахура Мазда? Бу савол авесташуносликнинг энг муҳим ва тугал ҳал қилинмаган муаммосидир.

Авесташунос олимлар Ашá ҳақида турлича, бир-бирига зид ёки ўзаро бир-бирини тўлдирувчи фикрларни билдириб келишган. Биз қуйида Авестанинг Ясна наски таркибида етиб келган Гаталарда Ашá сўзининг ишлатилиши ва унга юкланган маъноларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Аввало, Авестада Ашá тушунчасининг генезисини ҳинд-эрон муштараклик замонларидан бошлаб излашга тўғри келади. Чунки авестача Ашá сўзининг тарихи ҳинд-европа даврларига хос 𐬀𐬢𐬀 (“Ҳақиқат”) сўзидан бошланган. Бу сўз 𐬀 товуши олдидан қисқа ярим унли қўшиб ҳамда сўз охиридаги -а товушини урғу билан 𐬀𐬢𐬀 каби талаффуз қилинган. Эроний тиллар тараққиёти босқичларининг ҳинду-эрон даврида 𐬀𐬢𐬀 “ростлик, чин, ҳақиқат” маъноларида турдош тушунчани ифодалаган. Шу сабабли Ведалардан бошлаб Авеста даврида ҳам давомий равишда ушбу турдош тушунча амал қилган. Лекин Заратуштра (Зардушт)нинг қадимги мифологик ибтидоий диний тасаввурлардан воз кечиб, биргина Ахура Маздани худо деб тан олишга қаратилган дин ислоҳоти даврида 𐬀𐬢𐬀 сўзидаги -𐬢- товушлари -III- га айланиб, сўз Ашá шаклига келган. Зардушт Ашá сўзига мутлақо янги маъно киритган. Энди Ашá шунчаки “ростлик” эмас, балки якка -ягона парвардигор ҳисобланмиш Ахура Мазданинг моҳияти, унинг Ҳақлиги, эзгу асослардан у яратган борлиқнинг ҳақиқатлиги маъноларини ифодалай бошлаган. Ашá сўзининг ҳинду-арий ҳамда ҳинду-эрон муштараклик даврларида Ведаларда, кейинроқ эса Авестада қўлланиши ўзига хос умумий ва фарқли жиҳатларга эга. Ашá (𐬀𐬢𐬀) сўзи диний маъно касб этиши унинг иштирокида амал қилган ибораларда яққол кўринади. Масалан, 𐬀𐬢𐬀 ман (*Ашá ман*) “тўғри фикр, ҳақ фикр, ҳақиқатни ўйламоқ” (Ясна 31, 19, Ригведадаги параллели билан)

gUStA YV maNtA aCvm ahUmbiS Wldwl ahurA
vrvZuxDAi WacaMh&m xCayamno hizwO WasO
qBA AqrA suxrA mazdA WaMhAu WdAtA r&nayl.

Сўзи тўғри, Ҳақиқат не, уни билгувчи

О Ахура, нотикдир у, гўзал тили бор,
Эзгуликни оловда синаб ажрим қилгувчи.
Икки тақдирдан бирин – эзгусини танлаган
Гўзал нутқ ва қип-қизил олов қадрин англаган.
Олам халоскорининг сўзин эшитди Мазда;

°Rtám važh “ҳақиқатни юргизмоқ, бошқармоқ” (Ясна 46,4). Бу лавҳада “Ҳақиқат”га даъват тушунчаси от қўшилган аравани эпчиллик билан бошқариш каби ўхшатиш орқали ифодаланган¹. Шу сўзнинг қўлланиш маънолари ҳақида фикр юритиб, Ж.Дюмезиль аравани юргизувчи образи авеста жамиятининг ижтимоий уч қатламлигидан келиб чиқади деб ҳисоблаган эди².

aT tVNg drvgwl YVNg aCahyA WaZdrVNg pAT
gl frOrvtOiS COiqrahyA WA daFyVuS WA
duZazObl h&s XAiS KyaoqanAiS ahVmustO
YastVm xCaqrAT mazdA mOiqat jyAtVuS WA
hwO tVNg frO-gl paqmVNg hucistOiScarAT.

Аммо Кўк буқаларин Дуруғбанд
Ўзининг ёлғон ва ёвузлиги-ла
Тўсар доим йўлларин. Аммо Дуруғбанд,
Қилмишидан ўзи охир бўлажак албат ҳалок.
Қудрати кенг Мазда Бехдин аравасин
Чаққон ҳайдар, бир зумдаёқ олам бўлар пок.

nOiT tA-lm xCnAuS WaEpyO kwlInO pvrvtO zvmO
zaraquštrēm spitAmēm hyaT ahml urUraost aštO
hyaT hOi lm caratascA aodrešcA zOiCvnU WAZA.

Кавий жоҳилга эргашиб алданган бечоралар
Келтирмаслар Спитамон Зардуштга хушнудлик.
Чунки улар фоний дунё пастқамларида сарсон,
Жўш-хуруш руҳ оламидан изламаслар муродни

Ўтку кўприк олдида қишнинг қаҳратонида
Спитама Зардушт ҳамда совқотган уловига
Бошпана бермаганди ўшал бадкирдор кавий.

Ушбу лавҳа 46-Ясна, “қувғинлик” ҳақидаги ҳамда қизи Пуручистанинг
никоҳ маросими ҳақидаги бандларнинг мазмуни давомида давомида,

¹ М.Исҳоқов. Авеста: Зардушт гоҳларининг маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари. Тошкент: “Bookmany print”нашриёти, 2022. – Б. 203-204.

² В. Schlerath, PO Skjærvø, «AŠA», *Encyclopædia Iranica*, II/7, pp. 694–696, доступно в Интернете по адресу: 30 декабря 2012 г.)

Зардуштнинг чин маънода тарихий шахс эканига яна бир ишончли далилдир. Бу банддаги маълумотга кўра Зардушт она тупроғидан қувғин бўлган ҳолда мақсади беҳдинни тарқатиш ғоясидан воз кечмай, тақдир йўлида давом этан. Мазкур воқеа рўй берганида қиш фасли бўлган. Демак, Зардушт бирор ерда қўним топиш учун анча узоқ муддат сарсонликда бўлган. Изғиринли совуқ қиш кунларидан бирида у дарё ёқасига етган. Лавҳада кечув ёки, аниқроғи, кўприк ҳақида гап боради. Ўша ўтув (кечув, кўприк) олдида жойлашган бир хонадондан (балки кечув назоратчисидан)³ тунаб ўтиш учун бошпана сўраган пайтида рад жавобини олган. Бу жойни И.М.Стеблин-Каменский икки хил тушунтиради: биринчидан, реал кўприк ҳақида гап борган, деса, иккинчи галда у кўприк сўзини бу дунёдан нариги дунёга ўтиш кўприги, яъни авестача чинвад кўприги тушунчасига ўхшатади. Агар И.М.Стеблин-Каменскийнинг бу фикрини қабул қилсак, у ҳолда Авестада аллегория, мажозий ишорат қўлланган дейиш мумкин⁴.

Ашá сўзининг маъносини бир сўз билан айтиб бўлмайди. Унинг луғавий маъноси азалий “ҳақиқий эзгу ният, чин сўз, чин амал, оламнинг тартиби, азалий ва абадий худованд ҳақиқати ва унинг ҳақлиги”, барча турдаги ёмонликларнинг мутлақ ва тугал зидлиги, эзгу амаллар учун охиратда бериладиган беҳишт нинг ҳақлиги ва бошқа кўплаб талқинларни қамраб олади⁵. Зардуштийликнинг муқаддас ҳуқуқий асосида, яъни инсон Ҳақ йўлида эришмоғи мумкин бўлган мутлақ ажр эзгу ўй (ният поклиги), эзгу сўз ва эзгу амал ғояси ётади. Шу уч бирлик ахлоқий-фалсафий мақом эгалари абадий роҳат-фароғатга эришишлари мумкин.

Аш Ҳақ ва Ҳақиқат каби бош сифатларда Аҳура Мазданинг мужассами экан, мазкур беҳишт ваъдаси орқали ўзи ҳам Аҳура Мазданинг тажаллиси каби намоёён бўлишига ишонилган. Шу ғоя натижасида Ашá сўзи иштирок этган ҳолда абадий роҳат-фароғат макони жаннат, авестача Ваху ҳишта сўзи олдида кўиб ишлатиш аъъанаси пайдо бўлган. Яъни, Ашá Ваҳишта авестой жаннат демакдир. Қадимийроқ Арта Ваҳишта шакли асосида ўрта аср Ордубихишт сўзи пайдо бўлган ва бу зардуштийлик тақвимида иккинчи ой номи ва шу ойнинг учинчи куни учун ном бўлиб келади. Ордубихишт, яъни “жаннатий ҳақиқат” зардуштийлар тасаввурида олов ва ёлқин, нур каби табиат унсурларинини тимсоли ва ҳомийси ҳамдир⁶.

Ашá “Ҳақ, Ҳақиқат” категориал тушунчасининг антиподи авестада *дуруж* сўзида сужассам. Бу кенг маънода “Ёлғон” демакдир. Ёлғон категориясига авестада шу қадар кенг функционал майдон берилганки, бу Аҳура Мазданинг олий Ҳақ ва Ҳақиқатлик моҳиятига мутлақ зиддиятда, қарама-қарши қутбда турувчи Ангхра Майнйу (Ахриман)га хос универсал ёвузликнинг яхлит

³ Муғ тоғи суғд архивининг А-13 рақамли ҳужжатида кўприкдкн фойдаланилгани учун 150 драхм қумуш пул тўлов ҳақида маълумот бор. Демак махсус кечув, кўприк, доволар орқали солинган йўллардан фойдаланиш учун ҳақ тўлаш одати жуда қадимий аъъана бўлган дейиш мумкин. Қаранг: Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург: 2008. – С.70-75.

⁴ Гаты Заратуштры. Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И.М.Стеблин-Каменского. Санкт-Петербург, 2009. – С. 151-152.

⁵ Мэри Бойс. Зороастризм. Т I. С. 27-28.

⁶ Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Б.: 1982. – С.61-62.

ифодасидир. Зеро, Ахура Мазданинг мутлақ эзгу креацион (яратувчилик) моҳиятига ҳасад билан тўлиб тошган, барча эзгу нарсаларни йўқ қилишга қасд қилган Ахриман ўзининг шайтоний борлиғи билан оламни ёвузлик қаърига ташлаш ниятида. У ўзига барча ёвуз кучларни сафдош қилади. Булар ўз навбатида нурга қарши зулмат, яхшиликка қарши ёмонлик, иссиққа қарши совуқлик, соғлиқка қарши касаллик, қуришга, яратишга қарши бузиш, вайронлик, хуллас нимаики, яхши бўлса ҳаммасига қарши ёмонликларни ўзидан пайдо қилгучи ёвузликларнинг чексиз намоён бўлишидир.

Мазкур қарама-қаршилик асосида зардуштийликни дуалистик дин деб баҳолаш юзага келган. Аммо бу хулоса тўғри эмас. Гап шундаки, Заратуштра таълимотига кўра борлиқнинг асл моҳияти эзгуликдан иборат. Ёвузлик – иккиламчи ҳодиса. Ахура Мазда Ашáси (Ҳақлиги) олдида Ахриманнинг шайтоний Ёлғон (дуруж)⁷ дунёси ўткинчи. Айни шу тушунчада зардуштийликнинг оптимистик ғояси юзага чиқади. Бунда инсон омили биринчи ўринга қўйилади. Ахура Маздага, у яратган эзгу дунёнинг абадийлигига ҳар бир инсон шахсан жавобгар. Ашá учун, унинг ҳақлиги учун, бошқача айтганда Ашáнинг бевосита ўзида мужассам Ахура Маздага ва аксинча, Ахура Мазданинг моҳияти бўлмиш Ашá га садоқат ва эзгулик йўлида шахсан ва холис хизмат қилиш Ашабонлик, яъни ҳақпарастлик мартабаси бўлиб, ёвуз Ахриманга эргашган, унинг Ёлғон дунёсида адашган бадбахтлардан фарқли равишда оламни Дуруж кирдикорларидан қутқаришига ишонилган. Бу демак, зардуштийлик эзгу олам учун ҳар бир шахснинг индивидуал жавобгарлиги ғоясини илк бора ўртага қўйган. Оламнинг эзгу асосларини сақлаш ва уқчайтириш учун кураш ғояси Авестанинг Арта / Ашá “Ҳақ” – “Ҳақиқат” категориясида ифодаланган. Чунки зардуштийлик оламни дастлаб яралганда соф эзгулик бўлган деб тарғиб қилган. Ахриманнинг Дуружи (Ёлғони) туфайли ёвузлик билан қоришиб кетган борлиқни илоҳий ибтидосига, азал пок эзгулик ҳолатига қайтариш йўлида индивидуал жавобгарлик, тинимсиз кураш ғояси инсоният тарихида буюк маънавий ҳодиса эди⁸.

⁷ ↑ B. Schlerath, P. O. Skjærvø, «AŠA,» Encyclopædia Iranica, II/7, pp. 694—696, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/asa-means-truth-in-avestan> Архивная копия.

⁸Мақолани тайёрлашда <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC;>
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BC%D0%B5%D1%88%D0%B0_%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0 Сайтларидан ҳамда Bartholomae, Christian. Altiranisches Wörterbuch, Strassburg: Trübner, 1904 (fasc., 1979, Berlin: de Gruyter) лугатидан фойдаланилди.